

Κεφάλαιο 37

Ενδεικτικοί διδακτικοί στόχοι

- Να επισημάνουν οι μαθητές τους λόγους για τους οποίους ο ρήτορας θεωρεί την αθηναϊκή δημοκρατία άξια επαίνου.
- Να γνωρίσουν τα βασικά χαρακτηριστικά και τον τρόπο λειτουργίας του αθηναϊκού πολιτεύματος, καθώς και τα πολιτεύματα της αρχαιότητας και τις παρεμβάσεις τους.
- Να προσδιορίσουν τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες που οδήγησαν την Αθήνα στη δημοκρατία.
- Να επισημάνουν τα επιχειρήματα του Περικλή για την ελευθερία των Αθηναίων, να προσδιορίσουν τα πλαίσια της και να αναζητήσουν τυχόν υπαινιγμούς για το πολίτευμα της Σπάρτης.
- Να αντιληφθούν ότι η δημοκρατία βασίζεται στους περισσότερους αλλά δέχεται τους άξιους και ικανούς στη διοίκηση.
- Να γνωρίσουν τη διάκριση που κάνουν οι Αθηναίοι ανάμεσα στο γραπτό και στο άγραφο δίκαιο.

1. Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1.1. Ερωτήσεις ανοικτού τύπου (ανάπτυξης και σύντομης απάντησης)

1. Ποια είναι τα γνωρίσματα του πολιτεύματος της Αθήνας, όπως προσδιορίζονται από τον Περικλή;
2. Πώς εξηγεί ο Περικλής το όνομα του αθηναϊκού πολιτεύματος και ποιο είναι το περιεχόμενό του;
3. Με βάση ποιες αρχές προσδιορίζεται η συμμετοχή των πολιτών στις λειτουργίες του πολιτεύματος και στα κρατικά αξιώματα;
4. Με ποια επιχειρήματα ο Περικλής υποστηρίζει ότι οι διαπροσωπικές σχέσεις των Αθηναίων πολιτών της εποχής του διαπνέονταν από ελευθερία;
5. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της πολιτικής αγωγής των Αθηναίων;¹
6. Ποιο είναι το περιεχόμενο της λέξης «δέος»;

7. Με ποιο τρόπο ο Αθηναίος πολίτης αποφεύγει την παρανομία; ²
8. «οὐ ζηλούση», «παράδειγμα ὄντες», «οὐ μιμούμενοι»: Τι επιδιώκει να δηλώσει με τις φράσεις αυτές ο ρήτορας;
9. «παράδειγμα δέ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τισὶν ἢ μιμούμενοι ἑτέρους»: Τι υποστηρίζει ο Περικλής με τη φράση αυτή και ποιος νομίζετε ότι είναι ο στόχος του; ³
10. «ἐπ' ἀρετῆς»: Με ποια σημασία χρησιμοποιείται στο κείμενο η λέξη από τον Θουκυδίδη; ⁴
11. Να εντοπίσετε τα σημεία του κειμένου που αναφέρονται στην υπακοή στους άρχοντες και στην πειθαρχία των νόμων.
12. «οὐκ ἀπό μέρους τό πλέον ἐς τά κοινά ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται οὐδ' αὖ κατά πενίαν, ἔχων γέ τι ἀγαθόν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιώματος ἀφανεία κενώλνται»: Να αναλύσετε τα στοιχεία του αποσπάσματος που αναφέρονται στην αξιοκρατία ως ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά της αθηναϊκής δημοκρατίας.
13. Ποια είναι τα στοιχεία της ιδιωτικής ζωής των Αθηναίων και πώς επιδρούν στην ψυχική τους διάθεση;
14. Ποια θέση κατείχαν οι άγραφοι νόμοι στην αρχαία Αθήνα και πώς επηρέαζαν την ιδιωτική και δημόσια ζωή των πολιτών; ⁵
15. Για ποιους λόγους ο Θουκυδίδης υμνεί με τόση έμφαση το πολίτευμα της Αθήνας;
16. Το αξιοκρατικό σύστημα στην Αθήνα λειτουργούσε όπως ακριβώς το παρουσιάζει ο Θουκυδίδης; Να αιτιολογήσετε την άποψή σας.
17. Ποια είναι τα πολιτεύματα της αρχαιότητας και ποιες είναι οι παρεκβάσεις τους;
18. Πώς εφαρμοζόταν η ισότητα στα πλαίσια του δημοκρατικού πολιτεύματος της Αθήνας; ⁶
19. Ποια είναι η συμβολή του πνεύματος ανεκτικότητας στη διαπροσωπική επικοινωνία των Αθηναίων, σύμφωνα με το ρήτορα; ⁷

1.2. Συνδυασμός ερωτήσεων σύντομης απάντησης και ελεύθερης ανάπτυξης

1. α) Η Αθήνα, όπως παρουσιάζεται από τον Περικλή είναι ιδανική ή εξιδανικευμένη πολιτεία;
β) Να αιτιολογήσετε την απάντησή σας.
2. α) Θεωρείτε ότι η ισονομία και η αξιοκρατία είναι τα βασικότερα στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος;
β) Να τεκμηριώσετε την άποψή σας.
3. α) Ο τρόπος με τον οποίο ο Θουκυδίδης παρουσιάζει την πολιτική και κοινωνική κατάσταση της Αθήνας είναι ρεαλιστικός ή όχι;
β) Να αιτιολογήσετε την άποψή σας.⁸
4. α) Στο κεφάλαιο 37 γίνονται υπαινιγμοί για τη Σπάρτη και το πολίτευμά της;
β) Να αιτιολογήσετε τις απόψεις σας.⁹

2. Λεξιλογικές - Σημασιολογικές ασκήσεις

1. Να συνδέσετε τα ρήματα της στήλης Α με τα παράγωγά τους στη στήλη Β.

A	B
χρῶμαι	δράμα
	ευεξία
ἔχω	έγκλημα
	δραστήριος
	χρήμα
	φέρετρο
καλῶ	ένοχος
	χρηστός
	φαρέτρα
	εκκλησία
δρῶ	χρήση
	κλήση
	φορά
φέρω	εξής
	δραστικός
	χρέος
	σχεδόν
	φόρος

2. α) Να συνθέσετε το ρήμα *καλῶ* με τις παρακάτω προθέσεις:

ἀνά		ἀπό	
ἐν		μετά	
παρά		πρό	
πρός		σύν	

β) Να επιλέξετε τέσσερα από τα σύνθετα ρήματα και να γράψετε για καθένα μία σύντομη φράση στη νέα ελληνική που θα δηλώνει τη σημασία του.

3. Να γράψετε για καθένα από τα παρακάτω ρήματα δύο παράγωγες λέξεις της νέας ελληνικής:

οϊκέω - ὠ		
μέτεμι		
τιμάω - ὠ		
πολιτεύω		
ὀμιλέω - ὠ		

4. Να γράψετε στην αρχαία ελληνική τα αντίθετα των λέξεων που ακολουθούν.

κωλύω	
μάλιστα	
ὄφελία	
πενία	
τό πλεόν	
λυπηρός	
αἰεί	

5. α) Να συνθέσετε το ρήμα *εἰμί* με τις παρακάτω προθέσεις:

ἀπό		παρά	
ἐξ		μετά	
ἐν		πρός	
περί		σύν - παρά	

- β) Να γράψετε τη σημασία καθενός από τα σύνθετα ρήματα που σχηματίσατε.

6. Στη στήλη Β να γράψετε τα ρήματα της αρχαίας ελληνικής από τα οποία παράγονται οι λέξεις της στήλης Α και στη στήλη Γ τη σημασία των ρημάτων αυτών.

A	B	Γ
ἄχθηδών		
ἄκροασις		
αἰσχύνη		
ἐπιτήδευμα		
ἡδονή		
ὑποψία		
πολιτεία		
ἄξιωσις		

7. Να συνδέσετε τα ρήματα της στήλης Α με τα συνώνυμά τους στη στήλη Β.

A	B
ξηλόω-ῶ	ὀνομάζω, προσαγορεύω
καλέω-ῶ	ποιῶ, πράττω, ἐργάζομαι
εὐδοκιμέω-ῶ	εὐδαμονίζω, θαυμάζω
δράω-ῶ	ἐπαινοῦμαι
κωλύω	σύνεμι, συγγίγνομαι
ὀμιλέω-ῶ	ἐμποδίζω, εἴργω
μέτειμι	ἄγω, κομίζω
φέρω	μετέχω

3. Εργασίες για το σπίτι

1. «Αν το θαύμα της απωθήσεως των Περσών επιδρομέων από τους Έλληνες ήταν που ενέπνευσε το επικό πνεύμα του Ηροδότου, η **Αθηναϊκή Αυτοκρατορία, ένα καινούργιο φαινόμενο** στην ελληνική ιστορία, μια αυτοκρατορία που κυβερνιόταν από μια δημοκρατία, ένα καινούργιο πράγμα στην ιστορία του κόσμου, αυτό ήταν που αιχμαλώτισε το ενδιαφέρον του Θουκυδίδη». (John B. Bury, *Οι αρχαίοι Έλληνες ιστορικοί*, μτφρ. Φ. Κ. Βώρου, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, ³1988, σσ. 70-71).

Να τεκμηριώσετε την άποψη αυτή με στοιχεία από το κεφάλαιο 37 και από τις ιστορικές σας γνώσεις.

2. Ο Gomme υποστηρίζει πως το «ἐλευθέρως πολιτεύομεν» αποτελεί τη φράση - κλειδί στο κεφάλαιο 37. Με ποια στοιχεία του κειμένου θα υποστηρίζατε τη θέση αυτή; Να τα αναλύσετε.
3. Ο Πρωταγόρας στο μύθο του αναφέρει πως ο Δίας δώρισε σε όλους τους ανθρώπους τις αρετές της «αἰδοῦς» και της «δίκης» στις οποίες βασίζεται η κοινωνική συμβίωση. Ποια σχέση έχει η άποψη αυτή με την αθηναϊκή δημοκρατία, όπως την παρουσιάζει ο Περικλής;
4. Πιστεύετε ότι οι αρχές και οι αξίες του δημοκρατικού πολιτεύματος της εποχής του Περικλή ισχύουν και σήμερα; Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ Ο σεβασμός ιδίως των νόμων που προστατεύουν τους αδικουμένους και η τήρηση των άγραφων νόμων. Οι άγραφοι νόμοι αποτελούσαν αντικείμενο σεβασμού από όλους και όριζαν ευλάβεια προς τους θεούς, συμπεριφορά που θα αποδίδει τον προσήκοντα σεβασμό στους γονείς, ανταπόδοση της ευεργεσίας και παροχή φιλοξενίας στους ξένους. (Βλ. W. K. C. Guthrie, *Οι Σοφιστές*, μτφρ. Δ. Τσεκουράκης, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1991, σσ. 157-158).
- ² «*Ἀκροάσει τῶν νόμων*» και με την αναγνώριση του γεγονότος ότι αυτοί θεσπίστηκαν «*ἐπ' ὠφελία τῶν ἀδικουμένων*». Επίσης με την επίδειξη του προσήκοντος σεβασμού προς τους άγραφους νόμους οι οποίοι «*ἄγραφοι ὄντες αἰσχύνην ὁμολογουμένην φέρουσιν*».
- ³ Ο Περικλής υποστηρίζει εδώ την ανωτερότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος της Αθήνας, που οφείλεται, κατά τη γνώμη του, στο γεγονός ότι οι νόμοι και οι θεσμοί του δεν αποτελούν προϊόν αντιγραφής νομοθεσιών άλλων πόλεων. Είναι νόμοι που δημιουργήθηκαν στην Αθήνα από γνήσιους Αθηναίους. Στους νόμους αυτούς οφείλει την υπεροχή της έναντι των άλλων πόλεων για τις περισσότερες από τις οποίες αποτελεί πρότυπο. Με το «*έτέρους*» εννοεί τις ελληνικές πόλεις που αντέγραφαν το πολίτευμα της Αθήνας. Με το «*τισίν*» εννοεί τους Ηλείους, τους Αργεῖους, τους Συρακουσίους και τις Ιωνικές πόλεις της Μικράς Ασίας. Δεν είναι όμως ισχυρή η άποψη κατά την οποία εννοεί και την πρεσβεία των Ρωμαίων που το 454 π.Χ. ήρθε στην Αθήνα, για να μελετήσει τη νομοθεσία της πόλης (βλ. Α. Γεωργοπαπαδάκου, *Εκλεκτά μέρη από τον Θουκυδίδη*, εκδ. Μάλλιανης - Παιδεία, Αθήνα, ²1986, σσ. 109-110). Επίσης ο Περικλής, δεν εννοεί εδώ τους Σπαρτιάτες οι οποίοι και αυτοί υπερηφανεύονταν για την αυτοχθονία των νόμων τους και για τον νομοθέτη τους Λυκούργο, ο οποίος «*οὐ μιμησάμενος τὰς ἄλλας πόλεις ἀλλά καί ἐναντία γνούς τοῖς πλείστοις προέχουσαν εὐδαιμονία τὴν πατρίδαν ἐπέδειξεν*» (Ξενοφ. Λακεδ. Πολιτεία 1, 2).
- ⁴ Η λέξη «*ἀρετή*» εδώ δεν έχει τη σημασία της γενναιότητας, της ανδρείας αλλά υποδηλώνει την ικανότητα για άσκηση πολιτικής εξουσίας. Κατά τον Ι. Θ. Κακριδή το περιεχόμενο της λέξης «*δεν έχει χάσει ακόμα το αριστοκρατικό του χρώμα και τη σχέση του με τους ἀρίστους*». Αποδίδοντας δε τη σκέψη του Θουκυδίδη υποστηρίζει ότι στην Αθήνα παράλληλα με την ισονομία ισχύει το αξίωμα των ολίγων. Την πολιτεία δε την κυβερνά οποιοσδήποτε από τη σειρά αλλά μόνο όποιος συγκεντρώνει τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την αρετή, τις ικανότητες δηλαδή που απαιτεί και προϋποθέτει μια τέτοια λειτουργία. Κατ' αυτόν τον τρόπο η Αθήνα συνθέτει τις αντιθέσεις των δύο μεγάλων πολιτικών

παρατάξεων, της αριστοκρατίας και της δημοκρατίας (Ι. Θ. Κακριδής, ό.π., σσ. 26-27). Περισσότερα στοιχεία για την αρετή, βλ. W. K. C. Guthrie, ό.π., σσ. 304-317. Επίσης, J. B. Bury, ό.π., σ. 122 κ.ε.).

⁵ Για την καλύτερη κατανόηση της σημασίας των άγραφων νόμων θα μπορούσαν να δοθούν στους μαθητές σχετικά κείμενα, όπως: Σοφοκλέους *Άντιγόνη* 453 κ.ε., Ξενοφώντος *Άπομνημονεύματα* 4, 4, 19, Δημοσθένους *περί του Στεφάνου* 275. Πρέπει βεβαίως να υπενθυμίσουμε ότι οι άγραφοι νόμοι που αναφέρει ο Περικλής δεν έρχονται σε αντίθεση με την εξουσία της πόλης, αλλά συνυπάρχουν με τους θετούς νόμους. Επίσης οι άγραφοι νόμοι που επικαλείται ο Περικλής, δεν ενέχουν το στοιχείο της θρησκευτικότητας, όπως στο Σοφοκλή, αλλά αποτελούν ανθρώπινο έθιμο. (Βλ. W. K. C. Guthrie, ό.π., σ. 157. Επίσης Β. Κωνσταντινόπουλου, ό.π., σ. 90).

⁶ Η ισότητα στα πλαίσια του δημοκρατικού πολιτεύματος της Αθήνας έχει ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο. Δεν είναι έννοια που ίσχυε σε όλες γενικώς τις εκφάνσεις της καθημερινής ζωής. Αντίθετα, στην Αθήνα υπήρχαν μεγάλες κοινωνικές ανισότητες. Ίσχυε μόνο στα πολιτικά δικαιώματα. Βεβαίως ίσχυε και στη συμμετοχή στις δημόσιες συζητήσεις. Στον Επιτάφιο του Περικλή η επίκληση στην ισότητα γίνεται, για να φανεί η μη διάκριση σε πλούσιους και φτωχούς, κατά την άσκηση των πολιτικών λειτουργημάτων και τη διεκδίκηση των δημοσίων αξιωμάτων. (Βλ. σχετικά στο J. Romilly, *Γιατί η Ελλάδα*, μτφρ. Α. Μ. Αθανασίου - Κ. Μηλιαρέση, εκδ. ΤΟ ΑΣΤΥ, Αθήνα 1996, σσ. 110-111). Ο Guthrie (ό.π., σσ. 110-111) αναφερόμενος στο ίδιο θέμα επισημαίνει ότι: «Οι όροι *ίσος* και *ισότης* είναι τα πιο συχνά συνθήματα στα μέσα και στο τέλος του 5ου αιώνα, και το ιδεώδες είναι ίσα πολιτικά και νομικά δικαιώματα. Ο Περικλής λέει ότι στην αθηναϊκή δημοκρατία η δύναμη βρίσκεται στα χέρια του λαού, στις ιδιωτικές τους διαφορές όλοι έχουν ίσα δικαιώματα απέναντι στο νόμο, και τα δημόσια αξιώματα απονέμονται όχι σύμφωνα με κάποιο σύστημα που βασίζεται σε ταξικές διακρίσεις, αλλά με βάση μόνο την προσωπική αξία, ενώ η φτώχεια ποτέ δε στάθηκε εμπόδιο για τις δημόσιες θέσεις. Η νέα έμφαση που δίνεται στην ισότητα ως ιδεώδες φαίνεται ίσως πιο καθαρά στις τραγωδίες του Ευριπίδη...». (Για την πολιτική και κοινωνική ισότητα βλ. W. K. C. Guthrie, ό.π., σσ. 188-195).

⁷ Ο ρήτορας μετά την αναφορά του στην πολιτική δράση περνά στην καθημερινή πρακτική. Υπενθυμίζει ότι η διαπροσωπική επικοινωνία των Αθηναίων είναι υγιής, δεν υποβλέπει ο ένας τον άλλο, δε θυμώνουν με τους γείτονες, υπακούουν στους νόμους από εσωτερικό σεβασμό και όχι από φόβο και κυρίως τηρούν τους νόμους που προστατεύουν τους αδυνάτους. Μπορούμε να αντιληφθούμε ότι

αυτοί ακριβώς οι νόμοι, που σημειωτέον ήταν άγραφοι, προϋπέθεταν τη διάθεση μιας αυθόρμητης αλληλοβοήθειας. Όλα αυτά τα στοιχεία ενίσχυαν τους δεσμούς των πολιτών και άφηναν ένα περιθώριο ανοχής στα ατομικά παραπτώματα. Άλλωστε σ' αυτήν ακριβώς την εποχή αρχίζει να διαδίδεται η λέξη «πρᾶος» και στο εξής πολλά ρητορικά κείμενα θα αναφέρονται στην «πρᾶότητα των Αθηναίων» και στο «συμπονετικό» τους χαρακτήρα. Στα θέματα όμως που διεκήρυσσε η Αθήνα δεν συμπεριλαμβανόταν η θρησκευτική ανεκτικότητα. Αυτό αποδεικνύεται εύκολα, αν θυμηθούμε το κατηγορητήριο με το οποίο οδηγήθηκε ο Σωκράτης ενώπιον του δικαστηρίου αλλά και την καταδικαστική απόφαση που εκδόθηκε εναντίον του. (Περισσότερα στοιχεία για το θέμα της ανεκτικότητας στην αρχαία Αθήνα, βλ. J. Romilly, *Γιατί η Ελλάδα*, ό.π., σσ. 116-124. Επίσης, J. Finley, *Θουκυδίδης*, μτφρ. Τ. Κουκουλιός, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, ⁴1997, σσ. 151-152).

⁸ Στόχος του Θουκυδίδη είναι να παρουσιάσει την πολιτική του Περικλή, της οποίας είναι ένθερμος υποστηρικτής. Η πρόθεσή του αυτή συνοδεύεται ασφαλώς από μια τάση εξιδανίκευσης της πραγματικότητας, γιατί και επί Περικλέους δεν έπαυσαν να εκδηλώνονται ταξικές συγκρούσεις που ως αφετηρία τους είχαν τα αντιτιθέμενα συμφέροντα. (Βλ. και Lesky, ό.π., σ. 640. Για το ίδιο θέμα είναι αξιοπρόσεκτες οι αναφορές του John B. Bury, ό.π., σσ. 100-101 και 113-115).

⁹ Η άποψη πολλών μελετητών, σύμφωνα με την οποία ο Περικλής στην αρχή του κεφαλαίου 37 κάνει σύγκριση του αθηναϊκού και σπαρτιατικού πολιτεύματος, ελέγχεται από άλλους ως μη ορθή. Κατά τον Ηρόδοτο, η Σπάρτη επηρεάστηκε από την Κρήτη ως προς την οργάνωση του πολιτεύματος. Πάντως και η Σπάρτη υπερηφανευόταν για την αυτοχθονία του πολιτεύματός της (Ξενοφώντας Λακ. Πολ. I, 2).